BOZOR VA TAVAKKALCHILIK QONUNIYATLARI ASOSIDA IQTISODIY MUNOSABATLARDA PAYDO BO‘LADIGAN XAVFLARNI BAHOLASH VA BOSHQARISH

Safarov Behruz Ruzimurat o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy Universiteti
Iqtisodiyot fakulteti, Moliya va moliyaviy texnologiyalar yo‘nalishi, 2-bosqich talabasi
e-mail: safarovbehruz0901@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24483759

Annotatsiya. Ushbu maqolada bozor munosabatlari sharoitida tavakkalchilikning iqtisodiy mazmuni, kelib chiqish omillari, asosiy turlari va xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga ta’siri yoritiladi. Bozor iqtisodiyotida talab va taklif, narxlar, axborotning cheklanganligi hamda tashqi iqtisodiy omillar o‘zgarishi natijasida qarorlar noaniqlik sharoitida qabul qilinadi. Shu sababli tavakkalchilikni butunlay yo‘qotish emas, balki uni aniqlash, baholash, kamaytirish va oqilona taqsimlash muhim hisoblanadi. Maqolada tavakkalchilikni boshqarishning nazariy yondashuvlari, ehtimollik va kutilayotgan qiymatga asoslangan baholash usullari, sug‘urta, zaxira shakllantirish va monitoring kabi amaliy vositalar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida bozor ishtirokchilari uchun tavakkalchilikni tizimli boshqarish bo‘yicha takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: bozor, tavakkalchilik, noaniqlik, talab va taklif, raqobat, narx, investitsiya, diversifikatsiya, sug‘urta, risklarni boshqarish.

ОЦЕНКА И УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ, ВОЗНИКАЮЩИМИ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ НА ОСНОВЕ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ РЫНКА И РИСКА.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются экономическое содержание риска в условиях рыночных отношений, факторы его возникновения, основные виды и влияние на деятельность хозяйствующих субъектов. В рыночной экономике решения принимаются в условиях неопределённости, вызванной изменениями спроса и предложения, цен, конкуренции, ограниченностью информации и внешними экономическими факторами. Поэтому важной задачей является не полное устранение риска, а его выявление, оценка, снижение и рациональное распределение. Анализируются теоретические подходы к управлению рисками, методы оценки на основе вероятности и ожидаемого значения, а также диверсификация, страхование, создание резервов и мониторинг. По результатам исследования сформулированы предложения по системному управлению рисками для участников рынка.

Ключевые слова: рынок, риск, неопределённость, спрос и предложение, конкуренция, цена, инвестиции, диверсификация, страхование, управление рисками.

ASSESSMENT AND MANAGEMENT OF RISKS ARISING IN ECONOMIC RELATIONS BASED ON MARKET AND RISK PRINCIPLES.

ABSTRACT. This article examines the economic meaning of risk under market relations, the factors that generate it, its main types, and its effects on business entities. In a market economy, decisions are made under uncertainty caused by changes in supply and demand, prices, competition, limited information, and external economic factors. Therefore, the objective is not to eliminate risk completely, but to identify, assess, reduce, and allocate it rationally. The article reviews theoretical approaches to risk management, probability- and expected-value-based assessment methods, and practical instruments such as diversification, insurance, reserve formation, and monitoring. Based on the analysis, recommendations are developed for the systematic management of risk by market participants.

Keywords: market, risk, uncertainty, supply and demand, competition, price, investment, diversification, insurance, risk management.

KIRISH. Bozor iqtisodiyoti resurslar, tovarlar va xizmatlarning talab hamda taklif asosida taqsimlanishiga tayanadi. Unda ishlab chiqaruvchi, iste'molchi, investor va davlat turli iqtisodiy manfaatlarga ega bo‘lgan mustaqil ishtirokchilar sifatida qatnashadi. Narxlarning o‘zgarishi, raqobatchilarning qarorlari, iste'molchilar xulq-atvori, texnologik yangiliklar va davlat siyosatidagi o‘zgarishlar bozor muhitini doimiy ravishda yangilab turadi. Bunday sharoitda kelajakdagi natijalarni oldindan aniq bilish qiyin, demak, iqtisodiy qarorlar muayyan tavakkalchilik bilan bog‘liq bo‘ladi. Tavakkalchilik iqtisodiy faoliyatning ajralmas xususiyati hisoblanadi. Tadbirkor yangi mahsulot ishlab chiqarish, yangi bozorga kirish yoki ishlab chiqarish quvvatini kengaytirish orqali daromad olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Biroq ayni qaror talab yetarli bo‘lmasligi, xarajatlar oshishi yoki raqobat kuchayishi sababli kutilgan natijani bermasligi ham mumkin. Demak, tavakkalchilik bir tomondan yo‘qotish ehtimolini, ikkinchi tomondan esa yuqori daromad olish imkoniyatini anglatadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, globallashuv va raqamli texnologiyalar bozor aloqalarini tezlashtirdi, lekin ayrim xavflarning tarqalish tezligini ham oshirdi. Valyuta kurslari, foiz stavkalari, logistika xarajatlari, xomashyo narxlari va iste'molchilar talabi qisqa muddat ichida o‘zgarishi mumkin. Kichik biznes subyektlari uchun bunday o‘zgarishlar sezilarli bo‘lib, ularning moliyaviy barqarorligi va bozordagi mavqeiga ta'sir ko‘rsatadi.

Ushbu maqolaning maqsadi bozor va tavakkalchilik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish, tavakkalchilik turlarini tizimlashtirish hamda uni baholash va boshqarish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat. Maqsadga erishish uchun bozor mexanizmining tavakkalchilikni yuzaga keltiruvchi jihatlari ochib beriladi, asosiy risk turlari tavsiflanadi, baholash usullari ko‘rib chiqiladi va korxonalar uchun amaliy boshqaruv yo‘nalishlari taklif etiladi. Tadqiqot obyekti: bozor munosabatlari sharoitida faoliyat yurituvchi xo‘jalik subyektlari. Tadqiqot predmeti esa bozor qarorlarini qabul qilish jarayonida yuzaga keladigan tavakkalchilik, uning iqtisodiy oqibatlari va boshqarish mexanizmlaridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Iqtisodiy adabiyotlarda tavakkalchilik va noaniqlik tushunchalari o‘zaro yaqin, biroq aynan bir xil bo‘lmagan hodisalar sifatida talqin qilinadi. F. Nayt tavakkalchilikni ehtimollik yordamida o‘lchash mumkin bo‘lgan holatlardan, noaniqlikni esa ehtimolliklarni ishonchli aniqlash qiyin bo‘lgan vaziyatlardan farqlaydi [1]. Ushbu

yondashuv bozor qarorlarida muhim ahamiyatga ega: ayrim holatlarda oldingi davr ma’lumotlari asosida ehtimoliy natijalarni hisoblash mumkin, boshqa vaziyatlarda esa yangi texnologiya yoki keskin tashqi o‘zgarishlar sababli tarixiy ma’lumotlar yetarli bo‘lmaydi.

Bozor mexanizmini izohlovchi mikroiqtisodiy yondashuvda talab va taklif narx hamda ishlab chiqarish hajmini shakllantiruvchi asosiy omillar sifatida qaraladi. N. Gregori Mankiw narxlarni bozor ishtirokchilari qarorlarini muvofiqlashtiruvchi muhim signal sifatida tushuntiradi [2]. Biroq narx signali doimiy emas: talabning pasayishi, raqobatchilarning bozorga kirishi yoki resurslar qimmatlashishi korxonaning avvalgi rejasini o‘zgartirishga majbur qilishi mumkin. Shu sababli bozor mexanizmi resurslarni taqsimlash bilan birga, iqtisodiy subyektlar uchun noaniqlik manbai ham hisoblanadi.

Investitsiya nazariyasida tavakkalchilik va kutilayotgan daromad o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida o‘rin tutadi. Garri Markowitz portfel nazariyasida turli aktivlarni birlashtirish orqali umumiy tavakkalchilikni pasaytirish imkoniyatini asoslab bergan [3]. Uning yondashuvi shuni anglatadiki, qaror qabul qiluvchi faqat har bir investitsiyaning alohida daromadliligini emas, balki ularning o‘zaro bog‘liqligini ham hisobga olishi kerak. Mazkur tamoyil korxona faoliyatida mahsulotlar, mijozlar va yetkazib beruvchilar tarkibini diversifikatsiya qilishda ham qo‘llanishi mumkin.

Daniel Kahneman va Amos Tversky ishlab chiqqan istiqbol nazariyasi iqtisodiy qarorlarda psixologik omillarning ta’sirini ochib beradi [4]. Ularning tadqiqotlari insonlar foyda va zararni har doim ham bir xil mezonda baholamasligini, yo‘qotish ehtimoliga munosabat esa qaror shakllanishiga ta’sir qilishini ko‘rsatadi. Bu xulosa risk-menejment uchun muhim, chunki rahbarlar ayrim xavflarni ortiqcha baholashi, boshqalarini esa tajriba yoki haddan tashqari ishonch sababli e’tibordan chetda qoldirishi mumkin. Shuning uchun hisob-kitoblar ekspert muhokamasi va mustaqil nazorat bilan to‘ldirilishi lozim.

Zamonaviy risk-menejment standartlari tavakkalchilikni tashkilot maqsadlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan noaniqlik oqibati sifatida ko‘rib, uni aniqlash, tahlil qilish, baholash, unga munosabat bildirish va monitoring qilish jarayonlarini yagona tizimga birlashtiradi [5]. ISO 31000:2018 tavsiyalarining amaliy ahamiyati shundaki, risklarni boshqarish alohida bo‘lim doirasida qolmasdan, tashkilotning umumiy boshqaruvi va qaror qabul qilish jarayoniga singdirilishi kerak. Bu yondashuv risklar yuzaga kelgandan keyin choralar ko‘rishdan ko‘ra, ularni oldindan aniqlash va tayyorgarlik ko‘rishga urg‘u beradi.

Moliyaviy risklar bo‘yicha xalqaro adabiyotlarda kredit, bozor, likvidlik va operatsion risklar alohida tahlil qilinadi. Basel qo‘mitasi banklar faoliyatida risklarni aniqlash, ichki nazoratni tashkil etish, kapital yetarliligini ta’minlash va axborot oshkoraligiga e’tibor qaratadi [6]. Mazkur talablar, avvalo, bank sektoriga qaratilgan bo‘lsa-da, risk egasini belgilash, nazorat mexanizmlarini joriy etish va jarayonlarni muntazam kuzatish kabi tamoyillar ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish korxonalari uchun ham foydalidir.

Ko‘rib chiqilgan manbalar bir-birini to‘ldiradi, biroq ularning tadqiqot doirasi turlicha. Nayt tavakkalchilik va noaniqlikning nazariy chegarasini belgilasa, Markowitz riskni portfel tarkibi orqali kamaytirish mexanizmini ko‘rsatadi; Kahneman va Tversky esa qaror qabul qilishdagi xulq-atvor omillarini izohlaydi [1; 3; 4]. ISO 31000 hamda Basel qo‘mitasi tavsiyalari ushbu nazariy qarashlarni tashkiliy boshqaruv amaliyoti bilan bog‘laydi [5; 6]. Shu jihatdan mazkur maqolada riskni faqat moliyaviy yo‘qotish sifatida emas, balki strategik,

operatsion va huquqiy omillar bilan o‘zaro aloqada ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq deb topildi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bozor tavakkalchiligi birgina moliyaviy yo‘qotish bilan cheklanmaydi. U strategik, ishlab chiqarish, tijorat, valyuta, foiz, kredit, likvidlik, huquqiy va reputatsion xavflarni qamrab oladi. Mazkur maqolada ushbu yondashuvlar umumlashtirilib, bozor sharoitida tavakkalchilikni korxona faoliyatining barcha bosqichlarida boshqarish zarurligi asoslanadi.

METODOLOGIYA. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda iqtisodiy adabiyotlarni o‘rganish, taqqoslash, tasniflash, mantiqiy umumlashtirish va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini iqtisodiyot nazariyasi bo‘yicha ilmiy manbalar, tavakkalchilik va investitsiya nazariyasiga oid tadqiqotlar, shuningdek, risklarni boshqarish bo‘yicha xalqaro standart va tavsiyalar tashkil etdi.

Avvalo, bozor mexanizmining asosiy elementlari, ya’ni talab, taklif, narx, raqobat va axborot, tavakkalchilik manbalari sifatida tahlil qilindi. Keyin tavakkalchiliklar kelib chiqish sohasi va iqtisodiy ta’siriga ko‘ra guruhlandi. Uchinchi bosqichda ehtimollik, kutilayotgan zarar, ssenariy tahlili va sezgirlik tahlili kabi baholash vositalarining mazmuni ko‘rib chiqildi. Yakuniy bosqichda risklarni kamaytirish, boshqa tomonga o‘tkazish, qabul qilish yoki faoliyatdan qochish strategiyalari umumlashtirildi.

Maqolada keltirilgan jadvallar mualliflik tahliliy tasnifi va shartli misollarga asoslangan. Ular muayyan korxona yoki mamlakat bo‘yicha o‘tkazilgan statistik kuzatuv natijasi sifatida talqin qilinmasligi kerak. Shartli misollarning vazifasi baholash usullarini tushuntirish va tavakkalchilikni boshqarish mantiqini ko‘rsatishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Bozor xaridorlar va sotuvchilar o‘rtasida tovarlar, xizmatlar hamda resurslar ayirboshlanadigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir. Bozor sharoitida ishlab chiqaruvchi nima ishlab chiqarish, qancha ishlab chiqarish va qanday narxda sotish masalalarini hal qiladi. Iste’molchi esa daromadi, ehtiyoji va narxlar asosida tanlov qiladi. Ushbu qarorlarning natijasi boshqa ishtirokchilarning xatti-harakatlariga ham bog‘liq bo‘lgani uchun har bir subyekt ma’lum darajada tavakkalchilikka duch keladi.

Tavakkalchilik iqtisodiy qaror natijasining kutilgan natijadan farq qilishi va buning oqibatida foyda yoki zarar yuzaga kelishi ehtimolidir. Masalan, korxona mahsulotga talab ortadi deb ishlab chiqarishni ko‘paytirishi mumkin. Agar talab prognoz qilingan darajada oshmasa, omborda sotilmagan mahsulot to‘planadi, aylanma mablag‘lar band bo‘ladi va saqlash xarajatlari ortadi. Aksincha, talab kutilganidan yuqori bo‘lsa, korxona qo‘shimcha daromad olish imkoniyatini qo‘lga kiritadi.

Bozor tavakkalchiligining asosiy xususiyati shundaki, u tashqi va ichki omillarning birgalikdagi ta’sirida shakllanishidir. Tashqi omillarga makroiqtisodiy vaziyat, inflyatsiya, valyuta kursi, qonunchilik, tabiiy sharoit va xalqaro bozorlardagi o‘zgarishlar kiradi. Ichki omillar esa boshqaruv sifati, xodimlar malakasi, texnologiya, moliyaviy intizom, ishlab chiqarish quvvati va axborot tizimlariga bog‘liq.

Bozor tavakkalchiliklarini to‘g‘ri tasniflash ularni aniqlash va boshqarish uchun zarur. Amaliyotda bir xavf bir vaqtning o‘zida bir nechta turga tegishli bo‘lishi mumkin. Masalan, valyuta kursining o‘zgarishi import qiluvchi korxona uchun xarajatlar va likvidlik riskini kuchaytirishi mumkin.

1-jadval.

Bozor tavakkalchiligining asosiy turlari va ularning namoyon bo‘lishi

Tavakkalchilik turi	Mazmuni	Oddiy misol
Narx tavakkalchiligi	Xomashyo yoki tayyor mahsulot narxining o‘zgarishi	Xomashyo qimmatlashib, tannarx oshishi
Talab tavakkalchiligi	Xaridorlar ehtiyoji va sotuv hajmining prognozdan farq qilishi	Mahsulotga talab pasayishi
Raqobat tavakkalchiligi	Raqobatchilar narx, sifat yoki texnologiya bo‘yicha ustunlikka erishishi	Yangi raqib bozorga kirishi
Kredit tavakkalchiligi	Qarzdorning majburiyatni vaqtida bajarmasligi	Xaridor to‘lovni kechiktirishi
Likvidlik tavakkalchiligi	Majburiyatlarni o‘z vaqtida to‘lash uchun pul yetishmasligi	Tushum kechikib, ish haqi to‘lovi yaqinlashishi
Valyuta tavakkalchiligi	Valyuta kursi o‘zgarishi natijasida daromad yoki xarajatning o‘zgarishi	Import to‘lovi qiymati oshishi
Operatsion tavakkalchilik	Jarayon, xodim, tizim yoki tashqi hodisalar bilan bog‘liq yo‘qotish	Uskuna nosozligi yoki ma’lumot xatosi
Huquqiy va reputatsion risk	Qonunchilikka rioya qilmaslik yoki ishonchning pasayishi	Shartnoma nizosi yoki mijozlar noroziligi

Narx va talab tavakkalchiligi bevosita bozor kon’yunkturasi bilan bog‘liq. Talabning mavsumiyligi, iste’molchilar daromadi, o‘rinbosar mahsulotlar va reklama faolligi sotuv hajmiga ta’sir qiladi. Shu sababli korxona faqat o‘tgan davr savdosiga tayanmasdan, bozor segmentlari va xaridorlar xulqini muntazam o‘rganishi lozim. Moliyaviy tavakkalchiliklar pul oqimlari va kapital tuzilmasiga ta’sir ko‘rsatadi. Kreditdan ortiqcha foydalanish foiz xarajatlarini ko‘paytiradi, tushum kechikishi esa likvidlik muammosini keltirib chiqaradi. Valyuta riskiga duch keladigan korxonalar import va eksport shartnomalarining valyutasini, to‘lov muddatlarini va kurs o‘zgarishiga sezgirligini hisobga olishi zarur.

Operatsion tavakkalchiliklar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonining uzluksizligiga ta’sir qiladi. Uskunalar eskirishi, xodimlar xatosi, ta’minot zanjiridagi uzilish yoki axborot tizimining ishlamay qolishi mahsulot yetkazib berish muddatini buzishi mumkin. Bunday risklar ko‘pincha ichki nazorat, texnik xizmat ko‘rsatish va xodimlarni o‘qitish orqali kamaytiriladi. Tavakkalchilikni boshqarishdan oldin uning ehtimoli va ehtimoliy oqibatlarini baholash kerak. Eng sodda usullardan biri ehtimollik va ta’sir darajasini alohida baholashdir. Bunda har bir risk uchun yuz berish ehtimoli past, o‘rta yoki yuqori; oqibat esa kichik, sezilarli yoki jiddiy deb tasniflanishi mumkin. Ushbu ikki ko‘rsatkich birgalikda risk ustuvorligini belgilashga yordam beradi.

Kutilayotgan qiymat usulida har bir mumkin bo‘lgan natijaning qiymati uning ehtimoliga ko‘paytiriladi va yig‘indisi olinadi. Formula quyidagicha ifodalanadi:

$$E(X) = \Sigma\, p_i \times x_i$$

Bu yerda E(X): kutilayotgan natija; p_i: i-natijaning yuz berish ehtimoli; x_i: shu natijaning iqtisodiy qiymati. Ehtimolliklar yig‘indisi 1 ga teng bo‘lishi kerak. Mazkur usul bir nechta ssenariy mavjud bo‘lgan holatlarda qarorlarni taqqoslash imkonini beradi.

2-jadval.

Kutilayotgan qiymatni hisoblash uchun shartli ssenariylar

Ssenariy	Ehtimollik	Sof moliyaviy natija (mln so‘m)	Kutilayotgan qiymat (mln so‘m)
Talab yuqori	0,30	100	30
Talab o‘rtacha	0,50	50	25
Talab past	0,20	−40	−8
Jami	1,00	—	47

Jadvaldagi raqamlar shartli misol bo‘lib, muayyan korxonaning real hisoboti emas. Hisob-kitobga ko‘ra, kutilayotgan natija 47 mln so‘mni tashkil etadi. Biroq bu qiymat kafolatlangan foyda degani emas: amaldagi natija uch ssenariydan istalganiga yaqin bo‘lishi mumkin. Shuning uchun qaror qabul qiluvchi kutilayotgan qiymat bilan birga eng yomon ssenariyning oqibatini ham baholashi kerak. Sezgirlik tahlili natijaga eng kuchli ta’sir qiluvchi omillarni aniqlaydi. Masalan, korxona foydasi sotuv narxi, sotuv hajmi, xomashyo tannarxi va transport xarajatlariga bog‘liq bo‘lsa, ushbu ko‘rsatkichlarning har biri ma’lum foizga o‘zgarganda foyda qanday o‘zgarishi hisoblanadi. Natijada qaysi omilga ko‘proq e’tibor qaratish kerakligi aniqlanadi. Ssenariy tahlilida optimistik, bazaviy va pessimistik holatlar ishlab chiqiladi. Optimistik ssenariyda talab va tushum yuqori, xarajatlar esa nazorat ostida bo‘ladi. Bazaviy ssenariy eng ehtimoliy taxminlarga asoslanadi. Pessimistik ssenariyda talab pasayishi, xarajatlar oshishi yoki to‘lovlar kechikishi kabi holatlar hisobga olinadi. Ushbu yondashuv korxonaga favqulodda vaziyatlar uchun oldindan reja tayyorlash imkonini beradi.

Risk xaritasi ehtimollik va ta’sir darajasini birlashtiradi. Yuqori ehtimollik va jiddiy oqibatga ega risklar birinchi navbatda boshqarilishi kerak. Ehtimoli past, ammo oqibati juda katta bo‘lgan risklar ham e’tibordan chetda qolmasligi lozim, chunki ular yuz berganda korxona faoliyatiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Tavakkalchilikni boshqarish risklarni aniqlash, tahlil qilish, ularga munosabat bildirish va natijalarni kuzatishdan iborat uzluksiz jarayondir. Amaliyotda to‘rtta asosiy strategiya qo‘llanadi: riskdan qochish, riskni kamaytirish, riskni boshqa tomonga o‘tkazish va riskni ongli ravishda qabul qilish. Strategiya tanlovi riskning ehtimoli, boshqarish xarajati va korxonaning moliyaviy imkoniyatlariga bog‘liq. Riskdan qochish xavfli faoliyatni boshlamaslik yoki uning ayrim qismlaridan voz kechishni anglatadi. Masalan, korxona yetarli huquqiy va bozor tahlilisiz katta miqdorda qarz olib, yangi yo‘nalishga kirishmasligi mumkin. Biroq riskdan qochish har doim ham eng yaxshi yechim emas, chunki u foydali imkoniyatlardan ham voz kechishga olib kelishi mumkin. Riskni kamaytirish ehtimol yoki zarar miqdorini pasaytirishga qaratiladi. Bunga sifat nazorati, xodimlarni tayyorlash, yetkazib beruvchilarni tekshirish, zaxira quvvat yaratish, axborot xavfsizligini kuchaytirish va ichki nazoratni takomillashtirish kiradi. Riskni boshqa tomonga o‘tkazish esa sug‘urta, kafolat, shartnomaviy javobgarlik yoki ayrim xizmatlarni tashqi ijrochiga topshirish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Riskni qabul qilish ehtimoliy zarar korxona uchun maqbul bo‘lganida yoki uni kamaytirish xarajati kutilayotgan zarardan yuqori bo‘lganida tanlanadi. Bunda korxona riskni e’tiborsiz qoldirmaydi, balki uning yuz berishi mumkinligini tan oladi va zarur moliyaviy yoki tashkiliy zaxirani shakllantiradi.

3-jadval.

Tavakkalchilikni boshqarish strategiyalari va ularni qo‘llash vositalari

Strategiya	Asosiy mazmuni	Qo‘llash mumkin bo‘lgan vositalar
Qochish	Risk manbai bo‘lgan faoliyatdan voz kechish	Loyihani qayta ko‘rib chiqish, shartnomani tuzmaslik
Kamaytirish	Ehtimol yoki zarar miqdorini pasaytirish	Nazorat, diversifikatsiya, texnik xizmat, trening
O‘tkazish	Moliyaviy oqibatning bir qismini boshqa tomonga yuklash	Sug‘urta, kafolat, shartnomaviy bandlar
Qabul qilish	Riskni ongli ravishda o‘z zimmasiga olish	Zaxira fondi, favqulodda reja, limitlar

Diversifikatsiya daromad manbalari, mahsulotlar, mijozlar yoki yetkazib beruvchilarni bir nechta yo‘nalishga taqsimlash orqali bitta omilga haddan tashqari bog‘liqlikni kamaytirish usulidir. Agar korxona daromadining deyarli barchasi bitta xaridorga bog‘liq bo‘lsa, ushbu xaridor bilan shartnoma bekor qilinishi korxona faoliyatiga keskin ta’sir qiladi. Mijozlar bazasini kengaytirish bunday xavfni kamaytiradi. Biroq diversifikatsiya har qanday riskni yo‘q qilmaydi. Bir-biriga bog‘liq bo‘lgan yo‘nalishlar bir xil tashqi zarbaga duch kelishi mumkin. Masalan, bir xil xomashyoga tayanadigan bir nechta mahsulot turi xomashyo narxi oshganda bir vaqtda zarar ko‘rishi ehtimoli bor. Shu sababli diversifikatsiya yo‘nalishlarining o‘zaro bog‘liqligini ham tahlil qilish zarur.

Sug‘urta ayrim tasodifiy hodisalar oqibatida yuzaga keladigan moliyaviy zararni sug‘urta shartnomasida belgilangan shartlar asosida qoplashga xizmat qiladi. Sug‘urta korxonaning barcha tijorat risklarini qoplamaydi; masalan, talab pasayishi yoki noto‘g‘ri strategik qaror natijasidagi zarar odatda oddiy mulkiy sug‘urta bilan qoplanmaydi. Shuning uchun sug‘urta shartlari, istisnolar, limitlar va tovon to‘lash tartibini diqqat bilan o‘rganish kerak. Moliyaviy barqarorlik uchun pul oqimlarini rejalashtirish, debitorlik qarzlarini nazorat qilish, qisqa muddatli majburiyatlar muddatini muvofiqlashtirish va favqulodda zaxira shakllantirish muhim. Foyda ko‘rsatkichi ijobiy bo‘lgan korxona ham pul tushumi kechiksa, joriy to‘lovlarni amalga oshirishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Shu bois foyda va likvidlik alohida ko‘rsatkichlar sifatida kuzatilishi lozim. O‘zbekiston iqtisodiyotida tadbirkorlik, savdo, xizmat ko‘rsatish va ishlab chiqarish faoliyati bozor tamoyillari asosida rivojlanib bormoqda. Mahalliy korxonalar ichki talab, import qilinadigan xomashyo va uskunalar narxi, valyuta kursi, transport xarajatlari, kredit resurslari qiymati hamda raqobat sharoitidagi o‘zgarishlarni hisobga olishi zarur. Bu omillar barcha tarmoqlarga bir xil ta’sir ko‘rsatmaydi: importga bog‘liq ishlab chiqaruvchi uchun valyuta riski muhim bo‘lsa, xizmat ko‘rsatish korxonasi uchun mijozlar oqimi va xodimlar malakasi asosiy omil bo‘lishi mumkin.

Kichik biznes subyektlarida risklarni boshqarish ko‘pincha rasmiy hujjatlar bilan emas, rahbarning tajribasi orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv kichik hajmdagi faoliyatda tezkor bo‘lishi mumkin, biroq korxona kengaygan sari xotira va shaxsiy tajribaga tayanish yetarli bo‘lmay qoladi. Shu sababli oddiy risk reyestri, pul oqimi prognozi, shartnomalar nazorati va sotuvlar tahlilini joriy etish maqsadga muvofiq. Raqamli texnologiyalar risklarni erta aniqlash imkoniyatini kengaytiradi. Savdo ma’lumotlarini tahlil qilish talabdagi o‘zgarishni ko‘rsatishi, buxgalteriya dasturlari to‘lov muddatlarini kuzatishi, ombor tizimi esa zaxiralarning ortiqcha yoki yetishmayotganini aniqlashi mumkin. Shu bilan birga, raqamlashtirish kiberxavfsizlik, ma’lumotlarning maxfiyligi va texnik uzilishlar bilan bog‘liq yangi risklarni ham yuzaga keltiradi. Bozor ishtirokchilari shartnoma tuzishda mahsulot sifati, yetkazib berish muddati, narxni qayta ko‘rib chiqish shartlari, to‘lov tartibi, fors-major holatlari va nizolarni hal etish mexanizmlarini aniq belgilashi kerak. Huquqiy jihatdan puxta tuzilgan shartnoma hamma xavfni bartaraf etmaydi, ammo tomonlarning majburiyatlari va javobgarligini aniqlashtirib, kelishmovchilik ehtimolini kamaytiradi.

NORMATIV-HUQUQIY ASOSLAR

Bozor tavakkalchiligini boshqarish masalasi faqat iqtisodiy hisob-kitoblar bilan cheklanmaydi; u tadbirkorlik erkinligi, raqobat qoidalari, shartnomaviy majburiyatlar va sug‘urta munosabatlari bilan ham bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonunining 18-moddasida davlat “iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik erkinligini” kafolatlashi belgilangan [12]. Ushbu norma korxonalarga xo‘jalik qarorlarini mustaqil qabul qilish imkonini beradi, shu bilan birga, qarorlarning iqtisodiy oqibatlarini oldindan baholash zaruratini ham yuzaga chiqaradi. Raqobat muhitidagi xavflarni tahlil qilishda “Raqobat to‘g‘risida”gi O‘RQ-850-son Qonun ham muhim ahamiyatga ega. Qonunning maqsadi tovar yoki moliya bozorlarida raqobatning cheklanishiga olib keladigan harakatlarni nazorat qilish va ularga chek qo‘yish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solishdan iborat [13]. Demak, insofsiz raqobat, bozor ustunligidan noto‘g‘ri foydalanish va raqobat qoidalarining buzilishi korxona uchun nafaqat tijorat, balki huquqiy tavakkalchilikni ham keltirib chiqarishi mumkin.

Shartnomaviy munosabatlar va zararlarni qoplash masalasida O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 14-moddasi alohida o‘rin tutadi. Unda huquqi buzilgan shaxs “o‘ziga yetkazilgan zararning to‘la qoplanishini talab qilishi mumkin”ligi qayd etilgan [14]. Shu sababli korxonalar shartnomalarda tomonlarning majburiyatlari, to‘lov muddatlari, javobgarlik va nizolarni hal etish tartibini aniq belgilashi, huquqiy risklarni esa shartnoma tuzilishidan oldin baholashi lozim. Risk oqibatlarini taqsimlash vositalaridan biri bo‘lgan sug‘urta munosabatlari “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi O‘RQ-730-son Qonun bilan tartibga solinadi. Mazkur Qonunning 1-moddasida uning maqsadi sug‘urta faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solish ekani belgilangan [15]. Bu huquqiy asos sug‘urtani riskni boshqa tomonga o‘tkazish vositasi sifatida qo‘llashda shartnoma shartlari, sug‘urta qamrovi va istisnolarni sinchiklab o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot doirasida bozor tavakkalchiligining manbalari, turlari va boshqarish vositalari o‘zaro bog‘liq tizim sifatida umumlashtirildi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, riskni samarali boshqarish uchun alohida vositadan foydalanish yetarli emas. Masalan, sug‘urta moliyaviy zararning ayrim qismini qoplashi mumkin, ammo noto‘g‘ri narx siyosati yoki talabni yetarli

o‘rganmaslik muammosini hal qilmaydi. Xuddi shuningdek, diversifikatsiya mijozlar yoki mahsulotlarga bog‘liqlikni kamaytiradi, lekin likvidlikni boshqarish o‘rnini bosa olmaydi.

4-jadval.

Risklarni boshqarish jarayonining asosiy bosqichlari

Bosqich	Amaliy harakat	Kutiladigan boshqaruv natijasi
1. Aniqlash	Ichki va tashqi risklar ro‘yxatini tuzish	Risk manbalari ko‘rinadigan bo‘ladi
2. Baholash	Ehtimollik va ta’sirni baholash, ssenariy tuzish	Ustuvor risklar ajratiladi
3. Chora tanlash	Qochish, kamaytirish, o‘tkazish yoki qabul qilish	Har bir risk bo‘yicha javob belgilanadi
4. Mas’uliyat	Mas’ul xodim va muddatni belgilash	Boshqaruv ijrosi nazorat qilinadi
5. Monitoring	Ko‘rsatkichlarni davriy kuzatish va yangilash	Yangi xavflarga o‘z vaqtida javob beriladi

Korxonalarga quyidagi amaliy tavsiyalarni berish mumkin. Birinchidan, har bir muhim loyiha yoki faoliyat yo‘nalishi bo‘yicha risk reyestri yuritish lozim. Unda risk nomi, kelib chiqish sababi, ehtimoli, ta’siri, mas’ul shaxs va ko‘riladigan chora qayd etiladi. Ikkinchidan, korxonaning pul oqimi kamida bir necha ssenariy asosida rejalashtirilishi, tushum kechikishi va xarajat oshishi holatlari oldindan hisobga olinishi kerak. Uchinchidan, bitta xaridor, yetkazib beruvchi yoki mahsulotga haddan tashqari bog‘liqlikni kamaytirish zarur. To‘rtinchidan, shartnomalar, kredit majburiyatlari va sug‘urta hujjatlari muntazam ko‘rib chiqilishi lozim. Beshinchidan, xodimlarning moliyaviy savodxonligi, raqamli ko‘nikmalari va xavfsizlik bo‘yicha bilimlarini oshirish risklarni kamaytirishga xizmat qiladi. Oltinchidan, tavakkalchilik bo‘yicha qarorlar faqat rahbarning subyektiv fikriga emas, balki ma’lumotlar va o‘lchovlarga asoslanishi kerak. Bunda sodda ko‘rsatkichlar, jumladan sotuv dinamikasi, debitorlik qarzi muddati, zaxiralar aylanishi, pul qoldig‘i va qarz yuklamasi, ham foydali axborot beradi. Yettinchidan, risklarni boshqarish rejasi muntazam yangilanib turishi, chunki bozor sharoiti va korxonaning o‘zi vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Bozor va tavakkalchilik o‘zaro uzviy bog‘liq iqtisodiy tushunchalardir. Bozor sharoitida mustaqil qarorlar, raqobat, narxlarning o‘zgarishi va axborotning cheklanganligi iqtisodiy natijalarni oldindan to‘liq aniqlash imkonini bermaydi. Shu sababli tavakkalchilik tadbirkorlik va investitsiya faoliyatining tabiiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Tavakkalchilik faqat zarar ehtimoli sifatida emas, balki daromad olish imkoniyati bilan birga ko‘rilishi kerak. Biroq yuqori daromad umidi riskni hisobga olmasdan qaror qabul qilishni oqlamaydi. Iqtisodiy subyektlar ehtimoliy natijalar, eng yomon ssenariy, moliyaviy imkoniyatlar va riskni kamaytirish xarajatlarini birgalikda baholashi lozim.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

–Har bir korxonada faoliyat yo‘nalishlariga mos risklarni aniqlash va qayd etish tizimini, ya’ni risk reyestrini joriy etish;

– Qaror qabul qilishda kutilayotgan qiymat, sezgirlik va ssenariy tahlilidan foydalanish, shartli hisob-kitoblarni real ma’lumotlar bilan muntazam yangilash;

– Daromad va ta’minot manbalarini diversifikatsiya qilish orqali bitta mijoz, yetkazib beruvchi yoki bozor segmentiga qaramlikni kamaytirish;

– Likvidlikni mustahkamlash uchun pul oqimlarini rejalashtirish, debitorlik qarzlarini nazorat qilish va maqbul zaxiralarni shakllantirish;

– Shartnomaviy munosabatlarda tomonlarning majburiyatlari, to‘lov muddatlari, sifat talablari va nizolarni hal etish tartibini aniq belgilash;

– Raqamli boshqaruv vositalarini joriy etish bilan birga axborot xavfsizligi, ma’lumotlarni zaxiralash va xodimlar malakasini oshirishga e’tibor qaratish;

– Risklarni boshqarishni bir martalik tadbir emas, balki doimiy monitoring va takomillashtirish jarayoni sifatida tashkil etish.

Umuman olganda, tavakkalchilikni oqilona boshqarish korxonaning barqarorligini mustahkamlaydi, resurslardan samarali foydalanishga yordam beradi va bozor sharoitidagi o‘zgarishlarga moslashish imkoniyatini oshiradi. Riskni to‘g‘ri baholagan va unga tayyorlangan subyekt noaniqlikni faqat tahdid sifatida emas, balki yangi imkoniyatlarni aniqlash omili sifatida ham ko‘ra oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-maydagi 69-II-son «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil 3-iyuldagi O‘RQ-850-son «Raqobat to‘g‘risida»gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrdagi 163-I-son Qonuni bilan tasdiqlangan Fuqarolik kodeksi (birinchi qism), 14-modda.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabrdagi O‘RQ-730-son «Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida»gi Qonuni.
5. Knight, F. H. (1921). Risk, Uncertainty and Profit. Boston: Houghton Mifflin Company.
6. Mankiw, N. G. (2021). Principles of Economics. 9th ed. Boston: Cengage Learning.
7. Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. The Journal of Finance, 7(1), 77–91.
8. Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. Econometrica, 47(2), 263–291.
9. International Organization for Standardization. (2018). ISO 31000:2018 Risk Management - Guidelines.
10. Basel Committee on Banking Supervision. (2011). Principles for the Sound Management of Operational Risk. Basel: Bank for International Settlements.
11. Hull, J. C. (2018). Risk Management and Financial Institutions. 5th ed. Hoboken: John Wiley & Sons.
12. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2010). Economics. 19th ed. New York: McGraw-Hill.
13. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2014). Risk Management and Corporate Governance. Paris: OECD Publishing.